

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/45352>

Please be advised that this information was generated on 2019-03-18 and may be subject to change.

Ecologie en hedendaags humanisme

Marcel Wissenburg

In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, jrg. 8, nr. 29, april / mei 2007.

'Zuerst kommt dass Fressen und dann die Moral' - Bertold Brechts woorden beschrijven de twee belangrijkste redenen waarom het humanisme een problematische relatie met natuur en milieu heeft.

Het humanisme is noodzakelijkerwijs een normatief denken. Modernistische humanisten karakteriseren het als een levensbeschouwing (een missie voor het *menselijk* leven) waarin geen plaats is voor metafysica, geloof en bijgeloof, waarin de mens de maat van alle dingen is: tegelijk de mens zoals zij is met al haar noden en behoeften, en de mens zoals zij kan worden, met al haar vermogens en talenten, in vrijheid geboren en tot autonomie bestemd. Postmodernere humanisten zijn misschien bescheidener door te benadrukken dat de mens als norm voor alle dingen zelf een sociale constructie is, een product van normen met een disciplinerende werking naast of boven de bevrijdende werking die het mensbegrip voor andere humanisten heeft. Voor elke humanist is de mens echter iets anders dan de natuur - totaal anders of contingent anders, maar anders. De natuur kan dienen als spiegel voor onze natuurlijke geaardheid en als spiegelbeeld van onze vrijheid, tijdelijkheid en kwetsbaarheid - waarbij de cruciale frase 'de natuur kan dienen' is. In het humanisme als perspectief op moraal heeft de natuur een dienende rol: ze maakt het ons mogelijk de mens te situeren. De relatie tussen mens en natuur lijkt er steeds een te moeten zijn van een (relatief) dikke-ik versus zielloze, willoze wildernis.

Het humanisme is tegelijk een bescheiden levenshouding: al is haar missie toch - de archaische uitdrukking blijft onovertroffen - de verheffing van de mens, humanisten zijn zich er altijd pijnlijk bewust van geweest dat het de overmoed van een antieke god vraagt om op een lege maag autonoom te zijn en aan vrijheid vorm te geven. Aan het milieu, dat wil zeggen de natuur in haar rol van onze maakbare en bruikbare omgeving, onttrekken we alle grondstoffen waarmee de goederen en instrumenten worden gemaakt om in onze meest noodzakelijke levensbehoeften te voorzien. Het milieu is, met andere woorden, een randvoorwaarde van de randvoorwaarden van een menswaardig bestaan - mijlen verwijderd van de grote humanistische vragen rond zin en waardigheid. Zodoende kan het milieu eerder voor gegeven worden aangenomen dan geproblematiseerd, en eerder als instrumenteel dan als intrinsiek waardevol worden begrepen. De natuur geeft niet, het milieu wordt genomen - het humanistische dikke-ik met zijn consumentenmentaliteit slaat weer toe.

Drie vragen doemen op: zijn deze boude claims hard te maken, kan het anders, en waarom zou het anders moeten? Het zijn deze drie vragen waarop in dit speciale

nummer van het *Tijdschrift voor Humanistiek* soms voorzichtige en soms stellige antwoorden worden gegeven.

Is het humanisme natuurvijand nummer 1?

Dat 'het' humanisme blind is voor de natuur, en alleen in het milieu als materiële randvoorwaarde voor een goed leven geïnteresseerd is, valt moeilijk te bewijzen: welk humanisme, wiens humanisme? Het concrete handelen van organisaties die zich als humanistisch presenteren spreekt gelukkig duidelijker taal. (Ik baseer me bij dit overzicht, voor wat betreft Nederland, mede op onderzoekswerk van André Hielkema.)

Het Nederlandse humanisme lijkt twee 'groene golven' gekend te hebben: één rond 1975 en een rond 1994. In het kielzog van de eerste golf van bezorgdheid over het milieu, uitgedrukt in - onder meer - het rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de Groei* (1972), organiseerde het Humanistisch Verbond op 8 en 9 februari 1975 in Rotterdam zijn eerste en enige nationale ecologieconferentie. De voordrachten en de verslagen van discussiegroepen werden opgenomen in een bundel, het *Verslag-boek Nationale Ecologie-Conferentie* (1975). Tekenend voor de toen ook elders in de samenleving gangbare perceptie van milieuproblemen zijn de thema's van de discussiegroepen: bevolkingspolitiek, productie en consumptie, en eco-ethiek. Zelfs de laatste groep sprak over milieuproblemen als beheersproblemen rond grondstoffen: centraal stond de waardigheid van 'homo faber' in plaats van overleven tot elke prijs. De ecologie (het netwerk van onderling verbonden en afhankelijke natuurlijke entiteiten) werd, met andere woorden, gereduceerd tot object (milieu) en tot middel. Een verstandiger omgang met het milieu kon humanitaire rampen, machtsconcentraties 'en mogelijk zelfs (...) fascistische tendensen' (Humanistisch Verbond, 1975, p. 150) voorkomen. Criterium voor milieupolitiek was 'een maximum aan participatie in de democratische besluitvorming', doel 'een samenleving met grote ontplooiingsmogelijkheden voor de mens (...) naast de bereidheid verantwoordelijkheden te aanvaarden in onderlinge solidariteit' (idem). In de 'Consensus-Conclusies' (idem, p. 151-156) kreeg eco-ethiek drie alinea's; aan praktische aanbevelingen rond bevolkingsgroei en consumptie, beide gegeven eindige hulpbronnen, werd vijfmaal zoveel ruimte besteed.

Bijna een generatie later is milieu weer 'hot'. Jan Glastra van Loon, voorzitter van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond tussen 1987 en 1993, probeerde het Verbond rond 1990 een nieuwe richting in te laten slaan: 'gerichtheid op actuele maatschappelijke vraagstukken'. Binnen de hieruit voortgekomen Adviesgroep Bezinning bestonden vijf werkgroepen, waaronder een rond de milieuproblematiek die in 1992 een eindrapport inleverde waarin - weer - de grenzen aan de groei de menselijke waardigheid bedreigden. Enkele jaren later (19 november 1994) organiseerde het Landelijk Bureau van het Humanistisch Verbond onder leiding van André Hielkema een symposium 'Verslavend lekker en nooit genoeg - over consumptiemotieven in deze tijd'. Voorafgaand aan het symposium verscheen een speciaal nummer van het blad *Rekenschap*, met als titel 'Consumptie: vrijheid of

dwang?’ De gebundelde voordrachten van het symposium verschenen in 1995 in boekvorm.

Op dezelfde tweede ‘groene golf’ reden ook de door de stichting Socrates bij de Universiteit van Wageningen benoemde bijzonder hoogleraren Humanistische wijsbegeerte ‘in het bijzonder met betrekking tot de relatie tussen mens en natuur’. Uit hun hoek kwam echter een afwijkend geluid. Hans Achterhuis (1988-1991) wees in zijn oratie op de ‘verlegenheid’ - lees: stilte - die het Nederlandse humanisme karakteriseerde, wanneer het om milieuvraagstukken ging. Het verwijt van vooraanstaande milieufilosofen, die eerder in het humanisme en aanverwante ‘verlichte’ stromingen dan in het christendom en ‘domheid’ de oorzaak van alle milieuproblemen zien, is nooit beantwoord. Ook Wouter Achterberg (1991-2002) beklemtoonde in zijn oratie de problematische verhouding tussen het antropocentrische humanisme en het ecocentrisme. In mijn eigen oratie (2005) ging ik in op een verwante kwestie: de kennelijke onmogelijkheid van het humanisme aan natuur meer dan een - hoe breed ook gedefinieerde - gebruikswaarde toe te kennen. Samenvattend rijst een beeld van humanisme als antropocentrisch denken, waarin de natuur alleen als milieu, als grondstoffen voor de verheffing van de mens, een rol speelt - en een marginale rol bovendien.

Dat beeld wordt bevestigd wanneer we de blik naar het wereldwijde humanisme verleggen. In een door Bert Gasenbeek en Babu Gogineni samengestelde geschiedenis van de International Humanist and Ethical Union (IHEU) duikt het milieuprobleem voor het eerst op in 1968, tijdens het tweede Europese congres van de IHEU in Hannover, 14 tot 19 juli (Gasenbeek & Gogineni, 2002, p. 47). Het congres thema is ‘Conservation and human fulfillment’. Als kennelijk representatief voor de inhoud van het congres geven Gasenbeek en Gogineni een uitspraak van Douglas MacEwan: ‘If humanist morality is to mean anything, it must mean that unwanted human beings must not be born and the total numbers of [them] must be adjusted to the available resources.’ (idem)

Het vijfde wereldcongres van de IHEU (Boston, 4 tot 9 augustus 1970) wilde de meest urgente problemen van de mensheid onder één noemer brengen: ‘pollution, waste of resources, ecology, nuclear weapons, and the survival of mankind’ (Gasenbeek & Gogineni, 2002, p. 48). Er werd een prijs uitgereikt aan de Amerikaanse milieu-activist Barry Commoner, die in zijn dankwoord betoogde ‘that people should get mastery of themselves again and reinstate the power of science and technology to the service of mankind (idem). Deze lijn werd voortgezet op het zesde internationale congres (Amsterdam, 5-9 augustus 1974), gewijd aan ‘The humanist revolution’, een titel die refereerde aan de wens humanistische waarden ook te bewaren in een radicaal andere samenleving die de grenzen aan de groei wel serieus nam. Wat dat concreet betekende, probeerde een deelnemer uit Sri Lanka te verwoorden: wereldwijde politieke samenwerking om een minimum levensstandaard te garanderen en bevolkingsgroei, ecologische problemen en sociaal-economische ongelijkheid tegen te gaan (Gasenbeek & Gogineni, 2002, p. 50).

Tegen het einde van de jaren ‘70 ebt de aandacht voor milieu alweer weg. Op het zevende wereldcongres (Londen, 31 juli tot 4 augustus 1978), getiteld ‘Work for human needs in a just society’, houdt de socioloog Piet Thoenes die ook in Nederland

een van de grote (en zeldzame) verdedigers van een ecologisch bewuster humanisme was, nog een vlammend pleidooi voor 'an ecological attitude towards nature' (Gasenbeek & Gogineni, 2002, p. 72). Zijn optreden wordt echter gevolgd door wereldwijde stilte over het milieu onder humanisten. Tekenend is het programma van het tiende wereldcongres (Buffalo, NY, 31 juli tot 4 augustus 1988). Het thema, 'Building a world community: Humanism in the twenty-first century', moest discussies stimuleren over de grote ethische vraagstukken waar de mensheid in de 21ste eeuw mee te maken zou krijgen - en hoewel daarvoor een 'global approach' gezocht werd, kwamen de woorden natuur, milieu en ecologie niet in de congresverslagen voor.

De recente geschiedenis van het humanisme, althans die van de Nederlandse en internationale koepelorganisaties, bevestigt het beeld dat Achterhuis en Achterberg - in vaak voorzichtige termen - schetsten. Natuur, de waarde van de natuur en natuurbescherming zijn begrippen die nauwelijks in het humanistisch vocabulaire voor lijken te komen. Natuur wordt begrepen als milieu, de omgeving van de *mens*, een omgeving die er is om te voorzien in *menselijke* behoeften. De relatie tussen mens en milieu is voor een belangrijk deel met de marktmetafoor te beschrijven: de mens vraagt, het milieu biedt aan. Wanneer vraag en aanbod niet in evenwicht zijn, worden oplossingen gezocht in het aanpassen van de vraag ('humane' bevolkingspolitiek of 'bewuster', minder materialistisch leven) of in het aanbod (duurzaamheid, wetenschap en technologie). Het beheer van de ecologie is, met andere woorden, eerst en vooral een technisch probleem, en niet of nauwelijks een ethische of levensbeschouwelijke vraag - het humanisme kan volstaan met het bewijzen van lippendienst aan het ideaal van een gezonde natuur.

Er zijn natuurlijk kanttekeningen te plaatsen bij deze negatieve conclusie - belangrijke kanttekeningen zelfs. De IHEU nam in 1992, mede dankzij een krachtige Nederlandse lobby, een resolutie aan waarin voor het eerst verder werd gekeken dan de menselijke neus lang is: het humanisme zou duurzaamheid en geboortebeperving moeten omarmen ten bate van de mens en 'other forms of life' (IHEU 1992). De toenemende aandacht voor bio-ethiek in humanistische kring, en uiteraard het publieke optreden van humanist en voormalig Socrates-hoogleraar Paul Cliteur geven aan dat het humanistisch denken ruimte begint te bieden aan de menselijke verantwoordelijkheid voor het lot van dieren - maar toch vooral, omdat en in zoverre ze op de mens lijken.

Wanneer we daarnaast niet de koepelorganisaties, maar de humanisten in het veld bekijken, duikt het thema duurzame ontwikkeling bij bijvoorbeeld HIVOS regelmatig op - het is zelfs expliciet onderdeel van de missie. Lokale Indiase humanistische organisaties leggen nog explicieter een link tussen humanisme en duurzaamheid: van vrijwel ieder ontwikkelings- of hulpproject wordt niet alleen verlangd dat het bijdraagt aan klassieke humanistische doelen als autonomie, keuze, reflectie, educatie en verantwoordelijkheid - maar ook dat het duurzaamheid garandeert. De motivatie vertoont echter een inmiddels bekend patroon. Vikas Gora beschrijft de Indiase positie als volgt: 'Humanism is inseparable from the environment. (...) Climate change and global warming have been recent scary developments. But sadly many of those involved tend to magnify the issues so much that an individual feels out of place and unqualified or incapable of bringing about change for the better.'

Humanists have a role to play in showing that an eco-friendly lifestyle can lessen the consequences of environmental degradation. It brings to the fore the necessity of developing alternative sources of energy, such as solar and wind power.' (Gasenbeek & Gogineni, 2002, p. 147)

Als duurzaamheid de meest wenselijke wijze van omgang met natuur en milieu is (*als* - het of en hoe hiervan staan in de milieufilosofie ter discussie), dan kunnen we constateren dat humanistische organisaties 'in het veld' er meer werk van maken dan koepelorganisaties. Als we op websites (immers de visitekaartjes van de 21ste eeuw) af mogen gaan, lijkt er ook nog een lange weg te gaan. Waar Indiase humanisten een gezond milieu als een van de meest fundamentele mensenrechten zien, biedt de website van het Nederlandse Humanistisch Overleg Mensenrechten één verwijzing naar duurzaamheid: een link naar Oikos, de oecumenische christelijke mensenrechtenorganisatie. Waar wetenschappers op het terrein van de internationale betrekkingen en polemologie wijzen op milieuproblemen (watergebrek, broeikas effect, desertificatie, rijzende zeespiegels, olieverslaving enzovoort) als oorzaak van naar verwachting steeds meer conflicten, zwijgt de website van het Humanistisch Vredesberaad. En - om een link tussen milieu, maatschappelijk verantwoord ondernemen en verantwoordelijkheid jegens toekomstige generaties te leggen - terwijl de begrafenisbranche, de oorspronkelijk confessionele Dela voorop, onophoudelijk in de weer is milieuvriendelijke kisten te ontwikkelen, de schadelijke effecten van crematies terug te dringen en toekomstige klanten te overtuigen van de voordelen van milieuvriendelijke lijkbezorging, beperkt de dienstverlening van de Stichting Humanistische Uitvaartbegeleiding zich nog steeds tot woorden.

Kan het anders, en moet het anders?

Humanistische koepelorganisaties belijden met het woord wat de lokale en veldorganisaties, spaarzaam, in daden omzetten: natuur is milieu, milieu vraagt duurzaamheid, duurzaamheid vraagt efficiëntie, betere technologie en een minder materialistisch leven - en duurzaamheid is belangrijk, omdat het de mens dient, en sinds kort ook dieren. De milieucrisis heeft de *praktische* verhouding tussen mens en natuur niet fundamenteel veranderd, maar haar hooguit tot expliciet onderwerp van humanistisch handelen gemaakt: de natuur is er nog steeds om te consumeren, als materiële randvoorwaarde voor een de heilige mens waardig bestaan. De *theoretische* verhouding tussen mens en natuur is vrijwel geheel buiten schot gebleven: de natuur blijft het ziellose andere van de mens.

Is een andere conceptualisering van de natuur wenselijk, en valt deze met humanisme te verzoenen? Eén mogelijk antwoord is dat deze vragen overbodig zijn - individuele humanisten zijn de beweging al ver vooruit - ze leven vaak al milieubewust. De groene humanist heeft liever een kampeervakantie dan een zon- of skivakantie, liever een hybride dan een asobak, liever een fiets dan een auto, liever biologisch voedsel dan bio-industrie, liever Natuurmonumenten dan ANWB. Het is een anekdotisch beeld - sociologische data ontbreken, aangezien humanisten in bevolkingsonderzoeken meestal op één grote hoop worden gegooid met ietsisten en spiritisten. Maar zelfs als het beeld door data ondersteund werd - hoe weten we dat

humanisten die milieubewust zijn, milieubewust zijn *omdat* ze humanist zijn? Woord en daad van humanistische *organisaties* lijken juist aan te geven dat het humanisme alles behalve milieuvriendelijk is.

Een tweede antwoord sluit hier op aan: humanisme heeft *intrinsiek* niets met de natuur te maken; humanisme gaat immers niet over hoe men *leeft*, maar over hoe men zijn of haar levenswijze *kies*t en *verantwoordt*. Dat sommige humanisten milieubewust leven, kan dan tot een inhoudelijke, bijvoorbeeld politieke, inspiratie herleid worden. Kan een humanist immers niet ook tegelijk wel (of niet) filatelist zijn, player of fagottist?

In tegenstelling tot de keuze voor een hobby of muziekinstrument maakt de keuze voor een bepaalde verhouding tot de natuur echter wel degelijk verschil voor de identiteit van de mens *als mens*, en daardoor ook voor de identiteit van het humanisme als maatschappelijk relevante beweging. De mens als slaaf, partner, rentmeester, veroveraar of uitbouter van de natuur definiëren betekent een andere mens *kies*zen en andere mogelijke wijzen van leven uitsluiten of omarmen. Bevrijd van buitensporig verlichtingsoptimisme en in erkenning van de sociale constructie van de mens, kunnen we ook haar verhouding tot de natuur en milieu als constructie erkennen, als een object dus van autonome vormgeving waarin we hoe dan ook ons zelfbeeld neerleggen, en tegelijk ons zelfbeeld vormen en veranderen.

Tegen deze achtergrond is dit themanummer van het *Tijdschrift voor Humanistiek* samengesteld, met het doel een aanzet te geven tot een 'vergroening' van een humanisme dat in de samenleving staat. De eerste stap daartoe is het identificeren van 'het' milieuprobleem: wat zijn eigenlijk de meest dringende milieuproblemen (Lucas Reinders), en wat zijn hun oorzaken (Marius de Geus)? Is er, voor zover die oorzaken deel zijn van het humanistisch gedachtegoed, een ander specifiek humanistisch perspectief op natuur en milieu denkbaar (Koo van der Wal)? Hoe werkt in de praktijk de 'ontdekking' van het milieu uit op het zelfbewustzijn en de agenda van de humanist? Kan globalisering - of de reactie daarop - tot meer duurzaamheid leiden, en tot een andere appreciatie van de natuur (Pim Martens)? Wanneer de maatschappelijke verantwoordelijkheid die bij het humanisme hoort, uitgebreid wordt tot de wereldgemeenschap en de ecologische gemeenschap - hoe ziet een humanistisch burger er dan uit (Henk Manschot)? En nadat al zoveel geschreven is over de verantwoordelijkheid van de consument - waar in dit alles is de producent (Eelke Wielinga)? Tenslotte volgt hierover een specifiek humanistisch perspectief in de Epiloog van Harry Kunneman.

Prof. dr. Marcel Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie, in het bijzonder politieke en persoonlijke autonomie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Tevens is hij bijzonder hoogleraar vanwege de humanistische stichting Socrates bij de Wageningen Universiteit op het terrein van Humanistische wijsbegeerte, in het bijzonder met betrekking tot de relatie tussen mens en natuur.

Literatuur

- Achterberg, W. (1992), *Humanisme zonder Arrogantie: Modern Humanisme en Ecocentrisme*, oratie, Landbouwniversiteit Wageningen, 5 november 1992; <http://213.132.199.164/socrates/oraties/Achterberg.pdf>, geraadpleegd 22-12-2006.
- Achterhuis, H.J. (1990), *Van Moeder Aarde tot Ruimteschip: Humanisme en Milieucrisis*, oratie, Landbouwniversiteit Wageningen, 29 maart 1990; <http://213.132.199.164/socrates/oraties/Achterhuis.pdf>, geraadpleegd 22-12-2006.
- Van Dijk, G. en G. Potman (1995), *Verslavend Lekker en Nooit Genoeg*, Kampen, Kok Agora.
- Gasenbeek, B. en B. Gogineni (red.) (2002), *International Humanist and Ethical Union 1952-2002*, Utrecht, De Tijdstroom uitgeverij; ook beschikbaar op <http://www.ih.eu.org/node/2223>.
- Hielkema, A. en M. Janssen Groesbeek (red.) (1994), 'Consumptie: vrijheid of dwang?', themanummer van *Rekenschap*, jrg. 41, nr 3.
- Humanistisch Overleg Mensenrechten; <http://www.hom.nl>, geraadpleegd 22-12-2006.
- Humanistisch Verbond (1975), *Verslag-boek Nationale Ecologie-Econferentie*, Utrecht, Humanistisch Verbond.
- Humanistisch Vredesberaad; <http://www.humanistischvredesberaad.nl>, geraadpleegd 22-12-2006.
- International Humanist and Ethical Union IHEU (1992), 'The responsibility of humanists for nature and the environment' (1992); <http://www.ih.eu.org/node/2030>, geraadpleegd 22-12-2006.
- Stichting Humanistische Uitvaartbegeleiding; <http://www.humanistischverbond.nl/diensten/uitvaart.html>, geraadpleegd 22-12-2006.
- Wissenburg, M. (2005), *Mens, Natuur en Onderwerping: Een Humanistisch Perspectief op de Intrinsieke Waarde van de Natuur*, oratie, Wageningen Universiteit, 24 maart 2005; <http://www.wissenburg.com> en <http://213.132.199.164/uploadeddocs/oratieMW.pdf>, geraadpleegd 22-12-2006.